

Η μουσική ως θεραπεία στην ελληνική αρχαιότητα

Ειρήνη Νικολάου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα μελέτη αναφέρεται στη θέση που είχε η μουσική ως θεραπεία στην ελληνική αρχαιότητα εξεταζόμενη μέσα από τις θέσεις φιλοσόφων και συγγραφέων. Από τους αρχαίους χρόνους (3000 π.Χ.) υπάρχουν μαρτυρίες για την αντιμετώπιση της μουσικής ως μέσου θεραπείας μέσω του εξαγνισμού που προσφέρει στην ψυχή και στο σώμα. Τις πιο σημαντικές πληροφορίες τις αντλούμε από τα κείμενα φιλοσόφων, όπως ο Πυθαγόρας, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, αλλά και συγγραφέων που αντιμετώπισαν τη μουσική υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας, όπως ο Αριστείδης Κοϊντιλιανός, από το έργο του Πορφύριου και του Ιάμβλιχου, καθώς και άλλων φιλοσόφων και συγγραφέων. Αναδεικνύεται έτσι η περίοπτη θέση της μουσικής στην αρχαιότητα ως μέσου θεραπείας της ψυχικής διαταραχής, ως μέσου πνευματικής και σωματικής ευεξίας καθώς και έκφρασης ψυχικών καταστάσεων που αποτυπώνονται αλλά και αποδίδονται σε αυτή, θέσεις οι οποίες παραμένουν επίκαιρες ακόμη και σήμερα για θέματα που αφορούν την επίδραση της μουσικής στον ανθρώπινο ψυχισμό.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ

ελληνική αρχαιότητα, μουσική, θεραπεία, φιλοσοφία, Πυθαγόρας, Αριστοτέλης, Πλάτων, Αριστείδης Κοϊντιλιανός

Η **Δρ. Ειρήνη Νικολάου** είναι απόφοιτος του Τμήματος Μουσικών Σπουδών του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (1998). Κατέχει μεταπτυχιακό δίπλωμα («Η μουσική εκπαίδευση στη θεώρηση του Αριστοτέλη») και διδακτορικό δίπλωμα («Οι φιλοσοφικές και παιδαγωγικές διαστάσεις της μουσικής σύμφωνα με τον Αριστείδη Κοϊντιλιανό») από το Τμήμα Φ.Π.Ψ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Επιπλέον είναι διπλωματούχος σολίστ πιάνου και σύνθεσης, βραβευμένη αντιστοίχως με το Α' και Β' βραβείο. Από το 2002 εργάζεται ως Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό (ΕΕΠ) στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με αντικείμενο τη μουσική διδασκαλία και τη διεύθυνση της Χορωδίας του Τμήματος. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στη μουσική παιδαγωγική, στη φιλοσοφία και στην αρχαία ελληνική μουσική.

E-mail: enikolau@cc.uoi.gr

Ιστορικό δημοσίευσης: Υποβλήθηκε 21 Ιουλίου 2016· Πρωτοδημοσιεύτηκε 13 Μαρτίου 2017.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι η ανάδειξη του ρόλου της μουσικής ως θεραπείας στην ελληνική αρχαιότητα μέσα από τη μελέτη των αρχαίων πηγών. Για μια κατά το δυνατόν καλύτερα τεκμηριωμένη παρουσίαση των θέσεων αυτών

κρίθηκε σκόπιμο να μελετηθούν χωρία από έργα αρχαίων φιλοσόφων και συγγραφέων. Επιπλέον επιχειρήθηκε η ερμηνευτική προσέγγιση της θεματικής με βάση τους εννοιολογικούς άξονες, οι οποίοι αποτελούν και τις επιμέρους ενότητες της παρούσας μελέτης. Ο γενικός τίτλος του άρθρου

δηλώνει την πρόθεση να επικεντρωθεί η προσοχή μας στην ανάδειξη της σχέσης της μουσικής με τη θεραπεία στην ελληνική αρχαιότητα. Οι ανάγκες της παρούσας μελέτης επέβαλαν τη διάρθρωση της εργασίας σε εισαγωγή, δύο επιμέρους ενότητες και επίλογο. Στην πρώτη ενότητα που φέρει τον τίτλο «Η εποχή των μύθων» υποστηρίζεται ότι η μουσική ως θεραπευτικό μέσο εκφράστηκε αρχικά μέσα από τους μύθους και στη συνέχεια στις «Απόψεις των ελλήνων φιλοσόφων και συγγραφέων», που αποτελεί και τη δεύτερη ενότητα της παρούσας εργασίας. Στη δεύτερη αυτή ενότητα, που είναι και η πιο εκτεταμένη του άρθρου, μέσα από τις θέσεις των Πυθαγορείων, του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη, του Αριστείδη Κοϊντιλιανού, αλλά και απόψεων άλλων ποιητών, φιλοσόφων και συγγραφέων που αντιμετώπιζαν το θέμα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, αναδεικνύεται το γεγονός ότι στην αρχαία ελληνική σκέψη, σε αντίθεση με άλλους πολιτισμούς, η θεώρηση της μουσικής ως θεραπείας ήταν απαλλαγμένη από τη μαγεία και την εμπειρική γνώση, και αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την ψυχική και πνευματική ολοκλήρωση του πολίτη.

Στη σύγχρονη εποχή ο θεραπευτικός ρόλος και οι ιδιότητες της μουσικής αποτελούν το αντικείμενο ενός συνόλου επιστημονικών και επαγγελματικών πεδίων που εμπίπτουν στον ευρύτερο χώρο της μουσικής και της υγείας (βλ. Bonde 2011- MacDonald, Kreutz & Mitchell 2012). Η μουσικοθεραπεία και η μουσική ιατρική αποτελούν δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων πεδίων τα οποία έχουν γνωρίσει σημαντική άνθιση διεθνώς και έχουν οδηγήσει στην εδραίωση ακαδημαϊκών προγραμμάτων σπουδών και εξειδίκευσης που βασίζονται σε ένα εύρος ερευνητικών δεδομένων. Η θεραπευτική χρήση της μουσικής ωστόσο παρατηρείται σε ένα μεγάλο φάσμα των αρχαίων πολιτισμών. Οι αρχαίοι Έλληνες όπως και άλλοι λαοί είχαν αντιληφθεί ότι:

«η μουσική βρίσκεται σε σχέση αμοιβαιότητας με ψυχικές καταστάσεις [...] [και] [...] ότι συγκεκριμένα είδη μουσικής προκαλούν συγκεκριμένα πάθη αλλά και αντίστροφα ότι ψυχικές διαθέσεις αναζητούν την έκφρασή τους στη μουσική και μπορούν να αποδοθούν πάλι με μουσική» (Neubeker 1986: 135).

Αυτή η επίδραση της μουσικής θα μπορούσε σε γενικές γραμμές να αποδοθεί στις «εγγενείς μουσικές της ιδιότητες» (West 1999: 44), στις διαφορετικές δηλαδή επιδράσεις των αρμονιών και των ρυθμών στην ανθρώπινη ψυχή.

Η χρήση της μουσικής ως θεραπείας ήταν διαδεδομένη στους αρχαίους πολιτισμούς χιλιάδες

χρόνια πριν. Την εποχή αυτή η θεραπευτική χρήση της μουσικής ήταν συνδεδεμένη με τη μαγεία (Ιωαννίδης 1973· Ντζιούνη 2009). Σχετιζόταν με δεισιδαιμονίες, με εξορκισμούς κακών πνευμάτων, στα οποία οφειλόταν η ασθένεια, με σκοπό την πνευματική και σωματική ευεξία, καθώς οι ασθένειες αποτελούσαν κάποιο μυστήριο το οποίο ζητούσε επίλυση (McClellan 1991). Η μουσική ήταν εργαλείο για την καταπολέμηση των σωματικών και ψυχικών ασθενειών κυρίως στα χέρια σαμάνων ή μάγων (Tigerstedt 1970· West 1999). Στις ινδιάνικες φυλές ο σαμάνος χρησιμοποιούσε τη μουσική για να επιτύχει σωματική και πνευματική συγκέντρωση, να τονώσει τη θέληση του ασθενούς για ανάρρωση και να επιτύχει σωματική ευεξία. Τα κύρια χαρακτηριστικά της σαμανιστικής θεραπευτικής μουσικής ήταν «η ανομοιογένεια στον τονισμό και οι απροσδόκητες αλλαγές τού κατά τα άλλα σταθερού ρυθμού [...]. Ο ρυθμός ασκεί έλξη στον ασθενή και πιθανόν να έχει υπνωτιστικά αποτελέσματα» (McClellan 1991: 108). Μια ανάλογη μουσική θεραπεία που βασίζεται στο ρυθμό και τις δονήσεις βρίσκουμε με την ονομασία «orenda» που σημαίνει «φάρμακο» στη φυλή των Ινδιάνων Parago, που έχει μελετηθεί από τους εθνομουσικολόγους (Densmore 1927). Οι σαμανιστικές παραδόσεις επιβιώνουν μέχρι τις μέρες μας στις ινδιάνικες φυλές της Βόρειας και Νότιας Αμερικής, στις περιοχές της Αρκτικής, στη Γροιλανδία, στη Σιβηρία, στη Βόρεια Σκανδιναβία, στην Αφρική, στην Αυστραλία και στα νησιά του Νοτίου Ειρηνικού (McClellan 1991).

Αρχαίοι πολιτισμοί όπως των Βαβυλωνίων, των Σουμερίων, των Περσών, των Ινδών, των Κινέζων, των Αιγυπτίων, των Ισραηλινών χρησιμοποιούσαν τη μουσική στη θεραπεία τους. Στους Σουμερίους (3000 π.Χ.) και στους Αιγύπτιους υπάρχουν μαρτυρίες για μαγικές επωδούς, για παιάνες και εξαγνιστικά άσματα (West 1999). Οι επωδές ήταν μαγικές ωδές που οι άνθρωποι απήγγειλαν ή τραγουδούσαν για να γοητεύσουν ή να θεραπεύσουν και να καταπραΰνουν τους σωματικούς πόνους (Μιχαηλίδης 1989). Στους *Νόμους* (I, 903 b) του Πλάτωνα αναφέρεται σχετικά ότι λέγειν «ὄρθως: ἐπωδῶν γε μὴν προσδεῖσθαί μοι δοκεῖ μύθων ἔτι τινῶν».

Κατά τον Πλάτωνα οι Αιγύπτιοι απέδιδαν τις μελωδίες τους στη θεά Ίσιδα και ο σκοπός τους ήταν μέσω της χρήσης των μελωδιών να εξαγνίσουν τις ανθρώπινες ψυχές (McClellan 1991). Στην Παλαιά Διαθήκη εντοπίζονται κείμενα που συνδέουν τη μουσική με τη θεραπεία. Αρκεί να αναφερθεί η άρπα του Δαυίδ, που κατάφερε να γιατρέψει από μόνη της το βασιλιά Σαούλ από την κατάθλιψη (Hammond 2005-2006· Καρτασίδου

2004· West 1999).

Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΜΥΘΩΝ

Αντιλήψεις για τον θεραπευτικό ρόλο της μουσικής εκφράζονται αρχικά μέσω της μυθολογίας. Από τον Όμηρο μέχρι τον Πυθαγόρα υπάρχει πληθώρα μύθων που αναφέρονται στη θεραπευτική της επίδραση. Ο Απόλλων θεωρούνταν ο εκφραστής της απόλυτης αρμονίας ψυχής και σώματος. Ήταν ο θεός της ποίησης, της μουσικής και του χορού, ο προστάτης της μαντικής και της ιατρικής τέχνης. Οι ναοί που ήταν αφιερωμένοι στο γιο του, τον Ασκληπιό, αποτελούσαν τόπους εφαρμογής θεραπευτικών μεθόδων των τεχνών (McClellan 1991). Ο μύθος επίσης του Ορφέα (*Πλάτων Πολιτεία* 363 c-d, *Πρωταγόρας* 315 a-b, Κλήμης Αλεξανδρείας *Προτρεπτικός* I, 3-5), του ακολούθου του Απόλλωνα, σχετικά με τη μουσική εκφράζει τον ηθικό αλλά και θεραπευτικό ρόλο που διαδραμάτιζε η μουσική στη ζωή των Ελλήνων (Boyancé 1993), καθώς και τη θετική ή αρνητική επίδραση που είχε η μουσική στην ανθρώπινη συμπεριφορά (Hammond 2005-2006· Κακριδής 1986-1987· Linton 1999).

ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΩΝ ΚΑΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΩΣ ΘΕΡΑΠΕΥΤΙΚΟ ΜΕΣΟ

Σε αντίθεση με άλλους πολιτισμούς όπου η χρήση της μουσικής συνδεόταν με τις δεισιδαιμονίες και την εμπειρική γνώση, στην αρχαία Ελλάδα η χρήση της μουσικής ως μέσου θεραπείας συστηματοποιήθηκε και η μουσική έγινε μέσον αγωγής ψυχής και σώματος. Ακόμα και αφηγήσεις περιστατικών που συγχέονται με μύθους, κρύβουν μέσα τους αλήθειες για τη θεραπευτική δύναμη της μουσικής, αλήθειες που, βέβαια, την εποχή εκείνη δεν υπήρχε η δυνατότητα να ερμηνευθούν, να επαληθευθούν με πειράματα· «προέβλεψαν», όμως, όλο το εύρος της μελλοντικής επιστήμης και το φάσμα των ποικίλων εφαρμογών της.

Οι θέσεις των Πυθαγορείων

Οι πιο σημαντικές πληροφορίες για τη μουσική ως θεραπεία λαμβάνονται μέσα από τα γραπτά των φιλοσόφων. Η σχέση της μουσικής με την ψυχή του ανθρώπου και η καλλιέργεια της ψυχής μέσω της μουσικής παρουσιάζεται αρχικά στις θεωρίες των Πυθαγορείων (Kirk, Raven & Schofield 1988). Η σχέση που φαίνεται να συνδέει τους Πυθαγόρειους

με τη μουσική είναι κάτι παραπάνω από ένα απλό ενδιαφέρον για την ίδια την τέχνη της μουσικής. Ο Μουτσόπουλος (2010: 209) επισημαίνει ότι «ο πυθαγορισμός έχει ως πηγή του τον ορφισμό¹, ο οποίος ορφισμός απετέλεσε έκφραση της μαγικής διανοήσεως που συνοδεύονταν από δοξασίες εκδηλούμενες συχνά με την αληθή λατρεία της μουσικής». Ο Πυθαγόρας λέγεται ότι χρησιμοποιούσε επωδούς και μάγια, αλλά και μουσική με σκοπό τη θεραπεία των ασθενών (Πορφύριος *Πυθαγόρου Βίος* 30, 33, *Ιάμβλιχος Περι του Πυθαγορικού βίου* 64, 164). Ο ίδιος συνήθιζε να τραγουδά παιάνες του Θαλή με συνοδεία λύρας για να μεταδώσει την ηρεμία, καθώς και άλλα τραγούδια για τη θεραπεία σωματικών ασθενειών (Πορφύριος *Πυθαγόρου Βίος* 32, 33, *Ιάμβλιχος Περι του Πυθαγορικού βίου* 110, 111). Ο Πλούταρχος (*Περι Ίσιδος και Όσιριδος* 384 a 2-5), επίσης αναφέρει ότι οι Πυθαγόρειοι χρησιμοποιούσαν το παίξιμο της λύρας πριν τον ύπνο για να θεραπεύσουν «τὸ ἔμπαθές καὶ ἄλογον» μέρος της ψυχής.

Επιπλέον οι Πυθαγόρειοι είναι οι πρώτοι που διατύπωσαν τη θεωρία της κάθαρσης της ψυχής μέσω της μουσικής, καθώς θεωρούσαν ορισμένες ειδικές μελωδίες κατάλληλες για την αποκατάσταση ή τη σωστή διοχέτευση διαφόρων παθών ή θυμικών καταστάσεων (Ιωαννίδης 1973). Για αυτούς η μουσική αποτελούσε μοναδικής αξίας παιδευτικό και θεραπευτικό μέσο, με απεριόριστες ηθικοπλαστικές και ψυχοθεραπευτικές ιδιότητες (Taylor 2000). Από αυτές τις θεωρίες είχαν επηρεασθεί, ο Πλάτων ο Ποσειδώνιος (2ος/1ος αιώνας π.Χ.), αλλά και ο Αριστείδης Κοϊντιλιανός (Rama 1992).

Οι θέσεις του Πλάτωνα

Ο Πλάτων θεωρούσε τη μουσική απαραίτητη για να γίνουν οι νέοι «ήρεμώτεροι», «εύρυθμότεροι» και «εὐαρμοστότεροι» (*Πρωταγόρας* 326 b). Ερμηνεύοντας τον Πλάτωνα ο Αμαργιανάκης (1996:15) επισημαίνει ότι οι νέοι λαμβάνοντας μέσω της μουσικής την αίσθηση «των αναλογιών, της συμμετρίας, της ευταξίας και της κομψότητας αποκτούν αρμονικό χαρακτήρα, που τους βοηθά να γίνουν πιο προσαρμοστικοί στην κοινωνία». Ο Πλάτων στον *Τίμαιο* (47 d-e) παρουσιάζει την επανορθωτική δύναμη που μπορεί να έχει η μουσική στην ψυχή μας. Εκεί αναφέρεται ότι η μουσική, που χρησιμοποιεί τον ακουστό ήχο, δόθηκε προς χάριν της «ἀρμονίας». Και η

¹ Για τον Ορφισμό, βλ. Guthrie (2000) και Harap (1993).

«άρμονία», που έχει κινήσεις που συγγενεύουν με τις περιστροφές της ψυχής μέσα μας, δόθηκε από τις Μούσες σε εκείνον που τις χρησιμοποιεί με έξυπνο τρόπο, όχι ως βοήθεια στην «άλογον ήδονην», αλλά ως βοηθητική στην εσωτερική περιστροφή της ψυχής, όταν έχει χάσει την αρμονία της, για να τη βοηθήσει στην επανόρθωσή της, στην τάξη δηλαδή και στη συμφωνία με τον εαυτό της. Επιπλέον, εξαιτίας του ότι οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν μια χωρίς μέτρο και χάρη διάθεση, δόθηκε σε αυτούς από τις ίδιες θεότητες ο ρυθμός ως «έπίκουρος», για την αποκατάσταση της εσωτερικής αρμονίας.

Ο Πλάτων επιπλέον τονίζει την καθαρική λειτουργία της μουσικής μέσω της λύτρωσης της ψυχής από τα άσχημα πράγματα. Μαρτυρίες για αυτήν τη λειτουργία της μουσικής έχουμε από τους μυθικούς χρόνους. Ο Διόνυσος ήταν ο θεός στον οποίο αποδίδονταν τα αγαθά της μανίας, της κατάστασης δηλαδή εκείνης η οποία μπορεί να οδηγήσει σε αυτό που οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν κάθαρση, με την ψυχολογική σημασία του όρου και στην οποία η μουσική και ο χορός είχαν πρωταρχική σημασία (Παπαδοπούλου 2003· Rouget 1980). Ο Πλάτων διακρίνει δύο είδη μανίας (*Φαίδρος* 244 b-245 a, 265 a), το ένα οφείλεται σε ασθένεια, ενώ το άλλο σε θεϊκή παρέμβαση, που μπορεί να βγάλει τον άνθρωπο από τα συνηθισμένα πλαίσια (Dodds 1977). Στη δεύτερη κατηγορία διακρίνει τέσσερα επιμέρους είδη μανίας: τη «μαντικήν» που οφείλεται στον Απόλλωνα, την «ποιητικήν» που οφείλεται στις Μούσες, την «έρωτικήν» που οφείλεται στον έρωτα και την Αφροδίτη και την «τελεστικήν» που οφείλεται στον Διόνυσο (*Φαίδρος* 265 b, *Ίων* 534 b).

Ο Πλάτωνας θεωρεί νοσηρή την «τελεστικήν» μανία, αν και έχει θεϊκή προέλευση, και θεωρεί ότι η μουσική και ο χορός, που διαδραματίζουν στην μανία αυτή πρωταρχικό ρόλο, μπορούν να τη θεραπεύσουν. Όταν η διονυσιακή λατρεία ενσωματώθηκε στην αστική θρησκεία, η θεραπεία τέτοιου είδους ασθενειών πέρασε στους Κορυβαντες. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί τον όρο «κορυβαντιώντες» για να αναφερθεί σε άτομα διακατεχόμενα από κάποιον θεό. Στον διάλογο *Ίων* (536 b-c) αναφέρει ότι οι «κορυβαντιώντες» αντιλαμβάνονται με ευκολία μόνο τη μελωδία του θεού από τον οποίο διακατέχονται, και βρίσκουν χωρίς κόπο τις κατάλληλες κινήσεις και τα κατάλληλα λόγια που ταιριάζουν σε αυτή. Ουσιαστικά η μουσική εδώ λειτουργεί ως διάγνωση και ταυτόχρονα ως θεραπεία της ψυχικής διαταραχής. Επομένως οι κινήσεις των «κορυβαντιώντων» (*Νόμοι* 790 d 6) δεν πρέπει να θεωρηθούν συμπτώματα ασθένειας, αλλά φάρμακα

της (Dodds 1977· Παπαδοπούλου 2003). Ο Πλάτων επισημαίνει επίσης στους *Νόμους* τη θεραπευτική λειτουργία της κίνησης. Ακόμη και όταν οι μητέρες θέλουν να κοιμίσουν τα παιδιά τους δεν τα αφήνουν στην ησυχία τους, αλλά αντιθέτως τα κουνάνε μέσα στην αγκαλιά τους. Μάλιστα ορισμένες φορές ξεκουφαίνουν τα μωρά τους «καθαπερεί τῶν ἐκφρόνων βακχειῶν», χρησιμοποιώντας ως θεραπευτικό μέσο την κίνηση αυτή «χορεία καὶ μούση χρώμεναι» (*Νόμοι* 790 d 6-e 4). Όπως ορθά επισημαίνεται από τον Ράππη (2008), στις περιπτώσεις των τελετών των Κορυβάντων, καθώς και στις περιπτώσεις των νανουρισμάτων, όπου εμπλέκεται η κίνηση και το τραγούδι, μπορεί να εντοπισθεί η ομοιοπαθητική δράση της μουσικής, η οποία βοηθά στην ψυχοσωματική θεραπεία των ενηλίκων από τη μία μεριά και στην ψυχοσωματική ηρεμία του παιδιού, μέσω του ύπνου, από την άλλη.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (398 c-e) καθορίζει τις κατάλληλες μελωδίες και αρμονίες για τη βελτίωση του χαρακτήρα των νέων. Οι αρμονίες που αποδέχεται είναι η δώριος και η φρυγίος (*Πολιτεία* 399 a-c. βλ. και Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1290 a: «ὁμοίως δ' ἔχει καὶ περὶ τὰς ἀρμονίας, ὡς φασὶ τινες καὶ γὰρ ἐκεῖ τίθενται εἶδη δύο, τὴν δωριστὴ καὶ τὴν φρυγιστὴ»). Η απόδοση στις αρμονίες ονομάτων διαφορετικών εθνῶν δήλωνε κατ' ουσίαν τις διαφορές στον χαρακτήρα των ανθρώπων που αντιπροσώπευε η κάθε αρμονία. Η δωρική αρμονία μιμείται την ανδρεία και συνδέεται με τις πολεμικές ασκήσεις. Για το ρόλο της αρμονίας αυτής ο Πλάτων αναφέρεται και στο διάλογο *Λάχης* (188 d), όπου υποστηρίζεται ότι η ζωή του πραγματικού μουσικού, η οποία είναι σύμφωνη με τα λόγια του, είναι εναρμονισμένη όχι με την ιωνική ή τη φρυγική ή τη λυδική αρμονία, αλλά με τη δωρική (βλ. Νικολάου 2010). Από την άλλη μεριά η φρυγική αρμονία «εκφράζει τις δραστηριότητες ενός καλαίσθητου πνεύματος που απολαμβάνει την ευημερία» (Anderson 1968: 101) και συνδέεται με τις ειρηνικές πράξεις. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Αριστοτέλης ασκεί κριτική στη θέση του Πλάτωνα για την αποδοχή της φρυγικής αρμονίας. Ο λόγος είναι ότι η αρμονία αυτή συνδέεται με τον αυλό, τον οποίο ο Πλάτων απορρίπτει από τη μουσική εκπαίδευση (*Πολιτεία* 399 c-e). Κατά τον Αριστοτέλη τόσο ο αυλός όσο και η φρυγική αρμονία, έχουν χαρακτήρα «ὀργιαστικὸν» και «παθητικὸν» (*Πολιτικά* 1341 a 21), για αυτό και ο αυλός (*Πολιτικά* 1342 a 32-1342 b 3) ως ὄργανο δε γίνεται αποδεκτός από την εκπαίδευση των νέων (βλ. σχετικά Καϊμάκης 2005).

Τέλος δε θα πρέπει να ξεχνούμε ότι ο Πλάτων

δίδει και πολιτική διάσταση στο θέμα της μουσικής παιδείας συμφωνώντας με την άποψη του Δάμωνα ότι «οὐδαμοῦ [...] κινούνται μουσικῆς τρόποι ἄνευ πολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων» (*Πολιτεία* 424 c), καθώς έβλεπε τη μουσική ως παράγοντα που μπορεί να συμβάλλει στην κοινωνική αρμονία και συνοχή μέσω της ψυχικής και σωματικής ευεξίας που οι πολίτες λάμβαναν από αυτή. Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Small (1983: 295) «η τέχνη, η εκπαίδευση κι η κοινωνία βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση, έτσι ώστε κάθε αλλαγή σ' ένα από τα τρία αυτά μεγέθη αντιστοιχεί σε αλλαγές στα υπόλοιπα δύο» (βλ. και Νικολάου 2006).

Οι θέσεις του Αριστοτέλη

Ο Αριστοτέλης κάνει επίσης λόγο για τη δύναμη της μουσικής να διαμορφώνει την ψυχή. Στα *Πολιτικά* (1340 a 40-b 5) γράφει ότι οι διαφορετικές μελωδίες εγείρουν στους ακροατές διαφορετικά συναισθήματα: «εὐθύς γὰρ ἢ τῶν ἁρμονιῶν διέστηκε φύσις, ὥστε ἀκούοντας ἄλλως διατίθεσθαι καὶ μὴ τὸν αὐτὸν ἔχειν τρόπον πρὸς ἐκάστην αὐτῶν». Μόλις αλλάξει η φύση των αρμονιών, μεταβάλλονται ταυτόχρονα και οι διαθέσεις των ακροατών. Σε μια αρμονία με θρηνώδη χαρακτήρα, όπως είναι η μιζολυδική, η ψυχή σφίγγεται. Άλλες μελωδίες μαλακές φέρνουν χαλάρωση στη διάνοια. Ανάμεσα σε αυτές, η μεν δωρική παρέχει γαλήνη, η δε φρυγική αισθήματα ενθουσιασμού (βλ. και Νικολάου 2009).

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι «ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ περὶ τὴν ψυχὴν ἤθους πάθος ἐστίν» (*Πολιτικά* 1340 a 10-11-βλ. και Πλάτων *Συμπόσιο* 215 c) και επεξηγεί ως εξής την ενέργεια της μουσικής κάθαρσης: Κάθε συγκίνηση (ψυχικό πάθος) που κυριεύει με ισχυρό τρόπο κάποιους ανθρώπους υπάρχει σε όλες ανεξαρτήτως τις ψυχές, με τη διαφορά ότι άλλους τους επηρεάζει περισσότερο και άλλους λιγότερο. Ο «ἔλεος», ο «φόβος» και ο «ἐνθουσιασμός» είναι τέτοιου είδους συγκινήσεις. Αυτή είναι μια μορφή κίνησης, από την οποία κάποιοι άνθρωποι έχουν την τάση να κυριεύονται, αφού εκτεθούν σε αυτή. Αυτή η κίνηση είναι δυνατόν να δημιουργηθεί σε κάποιους, όταν ακούσουν τα «ιέρα μέλη», και σε αυτήν την περίπτωση είναι αξιοσημείωτο ότι, όταν αυτοί ακούσουν αυτές τις μελωδίες, δημιουργείται στην ψυχή τους μια οργιαστική επίδραση, σαν να είχαν υποστεί θεραπεία και κάθαρση (*Πολιτικά* 1342 a 5-11). Η διαδικασία χάρη στην οποία τα «ιέρα μέλη» επιδρούν στην ψυχή αυτών που κυριεύονται από τον ενθουσιασμό παρουσιάζει ομοιότητα με την επίδραση ενός καθαρτικού φαρμάκου, το οποίο απομακρύνει τα άσχημα στοιχεία και αφήνει τα

καλά (βλ. και Πλάτων, *Πολιτεία* 567 c 4-7). Κατά τον Dirmeier (1940) (βλ. και Αριστοτέλης, *Προβλήματα* 922 b 19-28, όπου υπάρχει η πιο σημαντική μαρτυρία για τον ρόλο της μουσικής στην τραγωδία) το αποτέλεσμα που επιφέρει στην ψυχή του ανθρώπου η μουσική με τα ιερά και καθαρικά μέλη είναι το ίδιο αποτέλεσμα που επιδιώκεται με την τραγωδία μέσω του ελέου και φόβου, καθώς η ψυχή και στις δύο περιπτώσεις απελευθερώνεται από αυτά τα πάθη. Κατά τον ίδιο, ο ρόλος αυτός της μουσικής έχει ηθικό περιεχόμενο, καθώς απαλλάσσει την ψυχή από την ταραχή που τυχόν νιώθει.

Πολλοί μελετητές έχουν επισημάνει ότι ο Αριστοτέλης είναι ο πρόδρομος της σύγχρονης επιστήμης της μουσικοθεραπείας. Η άποψη αυτή στηρίζεται κυρίως στις θέσεις που παρουσιάζει στα *Πολιτικά* για την κάθαρση και την ευεργετική επίδραση της μουσικής στον άνθρωπο, αφού λειτουργεί ως θεραπεία. Κατά τον W. Kullmann (1996: 8),

«η περίφημη θεωρία περί καθάρσεως, η οποία μνημονεύεται στην Ποιητική, καθώς και στο έβδομο κεφάλαιο του όγδοου βιβλίου των Πολιτικών, συνέβαλε ουσιαστικά, με την ερμηνεία που της έδωσε ο φιλόλογος Jacob Bernays, στην ανάπτυξη της 'καθαρτικής μεθόδου' του Sigmund Freud και του Joseph Breuer, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η οποία, με την σειρά της, αποτέλεσε τον πυρήνα της σύγχρονης ψυχανάλυσης».

Άλλοι μελετητές λαμβάνοντας υπόψη τις μαρτυρίες του Πορφύριου (3ος αιώνας μ.Χ., *Βίος Πυθαγόρου* 33), και του νεοπλατωνικού Ιάμβλιχου (3ος/4ος αιώνας μ.Χ.) (*Περί τοῦ Πυθαγορικοῦ βίου* 110, 164)² όσον αφορά την ευεργετική και εξανιστική επίδραση του ήχου στην ψυχή του ανθρώπου, θεωρούν τον Πυθαγόρα ως πρόδρομο της σύγχρονης μουσικοθεραπείας (Taylor 2000).

Οι θέσεις του Αριστείδη Κοϊντιλιανού

Στο έργο του Αριστείδη Κοϊντιλιανού (που έζησε πιθανόν μεταξύ 1ου και 3ου αιώνα μ.Χ. στην επικράτεια του Ρωμαϊκού κράτους) παρουσιάζεται

² Ο Ιάμβλιχος αναπτύσσει τις νεοπλατωνικές απόψεις για τη μουσική στο έργο του *Περί Μυστηρίων* 3.9. Το έργο αυτό παρέχει μια μικρή αλλά ενδιαφέρουσα συζήτηση για τη μουσική. Υποστηρίζει ότι ο «ἐνθουσιασμός» που προέρχεται από τη μουσική είναι ένα πάθος στο οποίο δεν εμπλέκεται η θεική συμμετοχή, αλλά περισσότερο βασίζεται στη συγγένεια μεταξύ της μουσικής και της θεικής αρμονίας του σύμπαντος (βλ. και Finney [1947] και Sharples [2005]).

για πρώτη φορά σε γραπτό κείμενο της αρχαιότητας η λεκτική εκδοχή του όρου «μουσική θεραπεία» (*Περί μουσικής* II. 5: 58. 22). Ανάλογη χρήση του όρου γίνεται στο έργο του Δίωνος Χρυσοστόμου *Λόγοι* (32: 57-58). Στο έργο του Κοϊντιλιανού *Περί Μουσικής* η ιδιότητα της μουσικής να επηρεάζει τον κάθε άνθρωπο με διαφορετικό τρόπο παρομοιάζεται με ιδιότητες της ιατρικής. Όπως ακριβώς το ίδιο φάρμακο χρησιμοποιείται για το ίδιο είδος πάθησης («πρὸς ἓν ὁμοίῳτι πάθος») σε διάφορα σώματα, αλλά δεν λειτουργεί πάντα κατά τον ίδιο τρόπο, και σε συνάρτηση με την ελαφρότητα ή τη σοβαρότητα της κατάστασης θεραπεύει άλλους πιο γρήγορα και άλλους πιο αργά, έτσι και η μουσική αφυπνίζει πιο γρήγορα εκείνους που είναι πιο επιδεκτικοί στην επίδρασή της, αλλά χρειάζεται περισσότερο χρόνο για να αιχμαλωτίσει τους λιγότερο επιδεκτικούς σε αυτήν (*Περί μουσικής* II. 4: 56. 1- 5). Παρόμοια άποψη διατυπώνει και ο Διογένης ο Βαβυλώνιος σύμφωνα με μαρτυρία που έχουμε για αυτόν από την πολεμική που του ασκεί ο Φιλόδημος (*Περί μουσικής*, σ. 12, Kemke [=S.V.F., III, Diog. 62]), ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν επηρεάζονται όλοι οι άνθρωποι με τον ίδιο τρόπο από το ίδιο τραγούδι («...ἐπεὶ οὐ πάντες ὁμοίως κινηθήσονται πρὸς τῆς αὐτῆς μελωδίας»).

Κατά τον Αριστείδη Κοϊντιλιανό οι μελωδικές συνθέσεις λόγω των διαφοροποιήσεων που έχουν ως προς το «γένος», τα «συστήματα» και τον «τόνο» στον οποίο είναι γραμμένες, αλλά κυρίως ως προς το «ἦθος» που περιέχουν, προκαλούν διαφόρων ειδών συναισθήματα. Αυτά μπορεί να είναι πένθιμα, λυπητερά, διεγερτικά ή ήρεμα (*Περί μουσικής* I. 12: 30, 8-18· βλ. για το θέμα Ντζιούνη 2012). Κατά τον Κοϊντιλιανό «αἱ ἄρμονοιαι» μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε κάθε ψυχή για να αποκαλύψουν «τὸ φαῦλον ἦθος» είτε «καθ' ὁμοιότητα» είτε «κατ' ἐναντιότητα» (*Περί μουσικής* II. 14: 80, 11-13). Το αποτέλεσμα είναι είτε η θεραπεία των άσχημων ηθών είτε η αντικατάστασή τους από καλύτερα. Ο Κοϊντιλιανός επιπλέον εγκρίνει για την ηθική εκπαίδευση τη χρήση των αρμονιών που εκφράζουν τη «μεσότητα»³. Αυτές μπορούν να φανούν χρήσιμες στον ακροατή που έχει μονίμως δύστροπη διάθεση, και να επαναφέρουν τη σταθερότητα και την ηρεμία στην ψυχή του (*Περί μουσικής* II. 14: 80, 14-15). Ο

³ Στη χρήση του όρου «μεσότητα» από τον Κοϊντιλιανό απηχείται η άποψη του Αριστοτέλη (*Ἠθικὰ Νικομάχεια*, 1106 b 16-18, 23-24) για το ότι η ηθική αρετή που σχετίζεται με τα πάθη και τις πράξεις, στα οποία υπάρχει η υπερβολή, η έλλειψη και το μέσον, είναι «μεσότητα» και στοχεύει προς «τὸ μέσον».

Κοϊντιλιανός επιπλέον υποστηρίζει τη σημασία του ενιαίου των θεραπευτικών μέσων ως προϋπόθεση για την επιτυχή δράση τους. Όπως επισημαίνει, κανένα ιατρικό φάρμακο δεν έχει από μόνο του τις φυσικές ιδιότητες να θεραπεύει τα βάσανα του σώματος, αλλά η πλήρης ανάρρωση συντελείται με ένα μείγμα διαφορετικών μέσων (*Περί μουσικής* I. 12: 30, 20-22). Με τον ίδιο τρόπο η μελωδία από μόνη της συνεισφέρει λίγο στη διόρθωση των καταστάσεων, ενώ ένας ολοκληρωμένος συνδυασμός όλων των στοιχείων είναι απόλυτα επαρκής (*Περί μουσικής* I. 12: 30, 24-25). Κάτι τέτοιο θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι συμβαίνει και στα σημερινά κέντρα όπου εφαρμόζεται η μουσική σε συνδυασμό με άλλες επιστήμες (όπως την ψυχολογία, τη λογοθεραπεία, κτλ.).

Ο Meinecke (1948) υποστηρίζει ότι ο Κοϊντιλιανός αναπτύσσει την ιδέα της μουσικοθεραπείας μέσω της χρήσης ιατρικών παραλληλισμών (*Περί μουσικής* II. 12: 55. 30), στους οποίους βρίσκει αναλογίες με παρόμοιες ιδέες που απαντούν στο έργο του Θεόφραστου (βλ. Ἀθήναιοι *Δειπνοσοφισταί* 624 a-b, Ἀπολλώνιος *Ἱστορίαι θαυμασταί* 49.1, Aulus Gellius *Noctes Atticae* 4.13.1-2). Ο Θεόφραστος στο έργο του *Περί ἐμπνεύσεως*, όπως μας παραδίδεται η μαρτυρία από τον Ἀθήναιο (*Δειπνοσοφισταί* 624 a-b), αναφέρει ότι η μουσική μπορεί να θεραπεύσει ακόμη και σωματικές ασθένειες, λέγοντας ότι, αν κάποιος πάσχει από ισχιαλγία, θα μπορούσε να θεραπευθεί ακούγοντας τους ήχους κάποιου που παίζει τον αυλό («καταυλεῖν»⁴) κατά τη φρυγική αρμονία.

Απόψεις ποιητών, φιλοσόφων και συγγραφέων της αρχαιότητας για τη μουσική ως μέσο θεραπείας σε ένα ευρύτερο πλαίσιο

Η ευεργετική δύναμη της μουσικής στην ψυχή καταγράφεται και από τον Ευριπίδη στα έργα του *Ἀλκίσις* (962-971) και *Μήδεια* (192-200), όπου αναφέρεται ότι οι θνητοί έχουν όφελος από τα τραγούδια, εφόσον μπορούν με αυτά να γιατρεύουν τις λύπες που προκαλεί ο φόβος του θανάτου. Ο Πλούταρχος (*Πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν* 19-20 a) επίσης μιλώντας για τη δύναμη της μουσικής στον άνθρωπο αναφέρει ότι η άσχημη μουσική και οι πονηρές μελωδίες «ἀκόλαστα ποιούσιν ἦθη καὶ βίους ἀνάνδρους καὶ ἀνθρώπους τρυφὴν καὶ μαλακίαν καὶ γυναικοκρασίαν».

⁴ Για τη χρήση του όρου «καταυλεῖν», βλ. Πλάτων *Πολιτεία* 411 a, *Νόμοι* 790 e.

Ο Ρωμαίος Aulus Gellius (2ος αιώνας μ.Χ.) αναφέρει πως μπορούσε να ανακουφισθεί ο πόνος στα ισχία, που προκαλεί η ποδάγρα, μέσω μελωδιών κατά τον φρύγιο τρόπο. Ο Θεόφραστος πίστευε πως η επιληψία θα μπορούσε να βελτιωθεί μέσω της μουσικής, ενώ ο Κέλσος συνιστούσε τη μουσική για τη θεραπεία της τρέλας και ο γιατρός Ερώφιλος (330-260 π.Χ.) από την Αλεξάνδρεια «μπορούσε να ρυθμίσει τον αρτηριακό σφυγμό με βάση τη μουσική κλίμακα που αντιστοιχούσε στην ηλικία του ασθενούς» (Meinecke 1948: 68) με μια διαδικασία που όμως δεν μας είναι γνωστή (McClellan 1991). Επίσης στον έργο του Πλωτίνου *Ἐννεάδες* (V.3.17.17-20, IV.4.42.9-10) αναφέρεται ότι η χρήση της κατάλληλης μουσικής μπορεί να απαλύνει ακόμη και τις ωδίνες του τοκετού.

Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι με την επίδραση της μουσικής στην ψυχή συνδέεται και η συμβολή της μουσικής στην παρακίνηση των ανθρώπων για εργασία μέσω της ευχαρίστησης και της ανακούφισης που δύναται να προσφέρει κατά τη διάρκεια της κοπιαστικής εργασίας. Ο Διογένης ο Βαβυλώνιος υποστήριζε (Φιλόδημος *Περί μουσικής*, IV, σ. 70 Kemke [=S.V.F., III, Diog. 68]) την ψυχική ευχαρίστηση που προσφέρει η ανάγνωση των μύθων (όπως του Ορφέα) όταν συνοδεύεται από μουσική και την ανακούφιση που προσφέρει στους εργαζόμενους από τους κόπους της εργασίας τους. Στο ίδιο πνεύμα είναι και η μαρτυρία του ρητοροδιδάσκου Marcus Fabius Quintilianus (*Institutio oratoria*, 1, 10. 16), ο οποίος υποστήριξε ότι η ίδια η φύση έχει δώσει τη μουσική ως δώρο στους ανθρώπους, για να τους ελαφρύνει από τον κόπο που καταβάλλουν κατά την εργασία τους.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Οι παραπάνω θέσεις των φιλοσόφων που απέχουν τουλάχιστον 2500 χρόνια από το σήμερα, αλλά και η πληθώρα αναφορών για τον ευεργετικό ρόλο της μουσικής σε έργα ποιητών και συγγραφέων αποδεικνύουν ότι στην αρχαία Ελλάδα η μουσική είχε θέση στην αγωγή του ανθρώπου (τόσο στη θεραπευτική όσο και στην παιδαγωγική). Στη σημερινή ωστόσο εποχή εντοπίζονται διαφορές στο περιεχόμενο των σύγχρονων όρων «μουσικοθεραπεία», «μουσική εκπαίδευση» και «χρήση της μουσικής στην ιατρική» ως προς το σκοπό που επιδιώκει η καθεμιά. Η μουσικοθεραπεία πρέπει να ιδωθεί «ως η σκόπιμη εφαρμογή της μουσικής στο πλαίσιο μιας θεραπευτικής σχέσης, για την επαναφορά, τη διατήρηση και προαγωγή της ψυχικής, σωματικής και πνευματικής υγείας» (Kessler-Κακουλίδη 2009: 22). Η «μουσική

εκπαίδευση» εστιάζει στο μουσικό αποτέλεσμα, όπως στην εκμάθηση οργάνου ή μουσικών εννοιών και στη γενικότερη μουσική επίδοση. Τέλος «η χρήση της μουσικής στην ιατρική» προϋποθέτει την εφαρμογή της μουσικής για την αντιμετώπιση του άγχους ή του πόνου, πριν ή μετά, για παράδειγμα, από χειρουργικές επεμβάσεις (Kessler-Κακουλίδη 2009).

Αν επιχειρούσε κανείς να κάνει μια συσχέτιση των τριών αυτών σύγχρονων πεδίων με τις θέσεις των Ελλήνων φιλοσόφων και συγγραφέων θα διαπίστωνε ότι ορισμένοι από αυτούς είχαν διαχωρίσει ως ένα βαθμό τη λειτουργία της μουσικής κατατάσσοντάς την στις παραπάνω κατηγορίες, ενώ άλλοι είχαν ως ταυτόχρονο στόχο τους μέσω της μουσικής παιδείας τόσο την επίτευξη της πνευματικής καλλιέργειας, όσο και τη διατήρηση ή την επαναφορά της ψυχικής υγείας και την ανακούφιση του ψυχικού ή σωματικού πόνου. Στο έργο του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη αναδεικνύεται η πρωταρχική σημασία της μουσικής παιδείας για τους νέους και τους ενήλικες, εξεταζόμενη στο πλαίσιο της διερεύνησης της σωστής για τους πολίτες παιδείας. Επιπλέον ιδιαίτερη αξία έχει το έργο του Αριστείδη Κοϊντιλιανού *Περί μουσικής*, όπου η μουσική εξετάζεται υπό το πρίσμα της φιλοσοφίας. Το έργο αυτό, όπου παρομοιάζεται η ιδιότητα της μουσικής να επηρεάζει τον κάθε άνθρωπο με διαφορετικό τρόπο με ιδιότητες της ιατρικής, παρουσιάζει απόψεις πιο εμπειριστατωμένες και εξειδικευμένες σε σχέση με αυτές των προγενέστερων. Μάλιστα λόγω της συστηματικής του οργάνωσης, οι απόψεις του Κοϊντιλιανού για τα θέματα που αφορούν τη μουσική και τη θεραπεία δίδουν την εντύπωση συγκρότησης ενός εξειδικευμένου εγχειριδίου για το θέμα.

Η κοινή συνιστώσα της μουσικής σε όλες τις εποχές και η καταλληλότητα για τη χρήση της στη θεραπεία έγκειται στο ότι επιδρά στο συναίσθημα και συνδέεται κατά τρόπο φυσικό με τον άνθρωπο. Εκτός αυτού μπορεί και να εμπνεύσει τάξη και αρμονία και να επιτύχει εκτόνωση. Έτσι συνιστά άριστο παιδαγωγικό μέσο, κατάλληλο και για την επίτευξη στόχων που σχετίζονται με την ανάπτυξη της ολόπλευρης προσωπικότητας του ατόμου και —κατά συνέπεια— την τόνωση και διεύρυνση του συναισθηματικού του κόσμου κατά τρόπο ασφαλή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αμαργιανάκης, Γ. (1996). Το ήθος στη μουσική. *Μοῦ.Σ.Α.*, 2, 10-21.
- Anderson, W.D. (1968). *Ethos and Education in Greek Music: The Evidence of Poetry and Philosophy*. Cambridge:

- Harvard University Press.
- Bonde, L.O. (2011). Health musicing – Music therapy or music and health? A model, empirical examples and personal reflections. *Music and Arts in Action*, 3(2), 120-140. Ανακτήθηκε από το <http://musicandartsinaction.net/index.php/maia/article/viewArticle/healthmusicingmodel>
- Boyancé, P. (1993). *Le culte des Muses chez les philosophes Grecs*. Bibliothèque des Écoles Françaises d' Athènes et de Rome. Paris: De Boccard.
- Densmore, F. (1927). The use of music in the treatment of the sick by American Indians. *Musical Quarterly*, 13, 555-565.
- Dirlmeier, F. (1940). Κάθαρσις παθημάτων. *Hermes*, 75, 81-92.
- Dodds, E.R. (1977). *Οι Έλληνες και το Παράλογο*. (Μετάφραση: Γ. Γιατρομανωλάκη). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Finney, G.L. (1947). Ecstasy and music in seventeenth-century England. *Journal of the History of Ideas*, 8, 153-186.
- Guthrie, W.K.C. (2000). *Ο Ορφείας και η Αρχαία Ελληνική Θρησκεία* (Μετάφραση: Χ. Μήνη). Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Hammond, R. (2005-2006). The power of music: Two current theories on the influence of music in American society. *Cognita*, 15, 23-28.
- Harap, L. (1938). Some Hellenic ideas on music and character. *The Musical Quarterly*, 24, 153-168.
- Ιωαννίδης, Κ. (1973). *Ρυθμός και Αρμονία: Η Ουσία της Μουσικής και του Χορού στην Πλατωνική Παιδεία*. Λευκωσία-Κύπρος: Τυπογραφία Ζάβαλλη.
- Καϊμάκης, Π. (2005). *Φιλοσοφία και Μουσική: Η Μουσική στους Πυθαγορείους, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τον Πλωτίνιο*. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο.
- Κακριδής, Θ.Ι. (1986-1987). *Ελληνική Μυθολογία Ι: Εισαγωγή στον Μύθο*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Καρτασιδου, Λ. (2004). *Μουσική Εκπαίδευση στην Ειδική Παιδαγωγική. Εκπαιδευτικές-Θεραπευτικές Προσεγγίσεις της Μουσικής στην Ευρύτερη της Σημασία σε Άτομα με Ειδικές Ανάγκες*. Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Kessler-Κακουλίδη, L. (2009). Η μέθοδος 'Ρυθμική Dalcroze': Μία εναλλακτική πρόταση ανάμεσα στη μουσικοπαιδαγωγική και τη μουσικοθεραπεία. *Approaches: Μουσικοθεραπεία & Ειδική Μουσική Παιδαγωγική*, 1(1), 19-29. Ανακτήθηκε από το http://approaches.gr/wp-content/uploads/2015/09/Approaches_112009_Kessler_Article.pdf
- Kirk, G.S., Raven, J.E., & Schofield, M. (1988). *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι* (Μετάφραση: Δ. Κούρτοβικ). Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Kullmann, W. (1996). *Η Πολιτική Σκέψη του Αριστοτέλη* (Μετάφραση: Α. Ρεγκάκος). Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Linton, M. (1999). The Mozart effect. *First Things*, 91, 10-13.
- MacDonald, R., Kreutz, G., & Mitchell, L. (Eds.). (2012). *Music, Health, and Wellbeing*. Oxford: Oxford University Press.
- McClellan, R. (1991). *Οι Θεραπευτικές Δυνάμεις της Μουσικής: Ιστορία, Θεωρία και Πρακτική* (Μετάφραση: Ε. Πέττσα). Αθήνα: Fagotto.
- Meinecke, Br. (1948). Music and Medicine in Classical Antiquity. In D.M. Schullian, M. Schoen & H. Schuman (Eds.), *Music and Medicine* (pp. 45-97). New York: H. Wolff.
- Μιχαηλίδης, Σ. (1989). *Έγκυκλοπαίδεια τής Αρχαίας Έλληνικής Μουσικής*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Μουτσόπουλος, Ε. (2010). *Η Μουσική στο Έργο του Πλάτωνα* (Μετάφραση: Ν. Ταγκούλης). Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλιμων Βιβλίων.
- Neubeker, A. J. (1986). *Η Μουσική στην Αρχαία Ελλάδα* (Μετάφραση: Μ. Σιμώτα- Φιδετζή). Αθήνα: Οδυσσεύς.
- Νικολάου, Ε. (2006). Η μουσική παιδεία στη σκέψη των αρχαίων φιλοσόφων. *Πολυφωνία*, 8, 77-90.
- Νικολάου, Ε. (2009). Οι πολλαπλοί ρόλοι της μουσικής, όπως παρουσιάζονται στα Πολιτικά, του Αριστοτέλη. Στο Μ. Κοκκίδου & Ζ. Διονυσίου (Επιμ.), *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου της ΕΕΜΕ «Μουσική: Παιδεύει, Εκπαιδεύει, Θεραπεύει»* (σσ. 710-719). Αθήνα: ΕΕΜΕ.
- Νικολάου, Ε. (2010). Η μουσική παιδεία στην Πολιτεία του Πλάτωνα. *Μουσικοπαιδαγωγικά*, 8, 26-41.
- Ντζιούνη, Γ. (2009). Σχέση Μουσικής και Ιατρικής: Ιστορική Επισκόπηση 'Μουσική Ιατρεία Ψυχής, Σώματος και Πνεύματος. Στο Μ. Κοκκίδου & Ζ. Διονυσίου (Επιμ.), *Πρακτικά του 6ου Διεθνούς Συνεδρίου της ΕΕΜΕ «Μουσική: Παιδεύει, Εκπαιδεύει, Θεραπεύει»* (σσ. 720-730). Αθήνα: ΕΕΜΕ.
- Ντζιούνη, Γ. (2012). *Έν αρχή ἦν ὁ ἀρχαιοελληνικός Λόγος. Μουσικοθεραπευτική Θεωρία και Πράξη από τον Όμηρο έως τους Ελληνιστικούς Χρόνους*. Αθήνα: Παπαρηγορίου-Νάκας.
- Παπαδοπούλου, Ζ. (2003). Μουσική και Ψυχοσωματική Αγωγή στην Αρχαία Ελλάδα. Στο Α. Δρίτσας (Επιμ.), *Μουσικοκινητικά Δρώμενα ως Μέσον Θεραπευτικής Αγωγής* (σσ. 75-87). Αθήνα: Εθνικό ίδρυμα Ερευνών.
- Ράπτης, Θ. (2008). Τα νανουρίσματα και η επίδρασή τους στα παιδιά. *Πολυφωνία*, 13, 102-116.
- Rama, N.R. (1992). *Theory of Drama: A Comparative Study of Aristotle and Bharata*. New Delhi: Classical Publishing Company.
- Rouget, G. (1980). *La musique et la transe: esquisse d'une théorie générale des relations de la musique et de la possession*. Paris: Gallimard.
- Sharples, W. (2005). *Philosophy and the Sciences in Antiquity*. Farnham: Ashgate.
- Small, C. (1983). *Μουσική – Κοινωνία – Εκπαίδευση* (Μετάφραση: Μ. Γρηγορίου). Αθήνα: Νεφέλη.
- Taylor, N. (2000). *Η Αρμονία των Πυθαγορείων. Η Μαθηματική Έννοια της Αρμονίας στο Μουσικό Σύστημα των Πυθαγορείων*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Tigerstedt, E.N. (1970). Poetic inspiration in Greek literature before Democritus and Plato. *Journal of the History of Ideas*, 31, 163-178.
- West, M.L. (1999). *Αρχαία Ελληνική Μουσική* (Μετάφραση: Σ. Κορμηνός). Αθήνα: Παπαδήμα.

Προτεινόμενη παραπομπή:

Νικολάου, Ε. (2018). Η μουσική ως θεραπεία στην ελληνική αρχαιότητα. *Approaches: Ένα Διεπιστημονικό Περιοδικό Μουσικοθεραπείας*, 10(2), 204-211.